

ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑ ΡΕΥΜΑΤΑ  
ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗΝ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ<sup>1)</sup>  
ΥΠΟ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΟΥΣ Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΑΣ  
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ  
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠΙΚΡΙΤΙΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

I. Ἡ εὐρύτης τοῦ θέματος καὶ ἡ σύγχρονος πρὸς εἰδίκευσιν τάσις. — II. Τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματα τῆς εἰδίκευσεως ὡς πρὸς τὴν μέθοδον. — III. Τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ προτερήματα τῆς εἰδίκευσεως ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον. — IV. Ἡ σπουδαιότης τοῦ θέματος. — V. Τὰ σύγχρονα πνευματικὰ φεύγατα καὶ τὸ νόημα τῆς ἀντιθέσεως ἴδεοκρατίας καὶ ιστορικοῦ ὑλισμοῦ. — VI. Οἱ διαμορφωταὶ τῆς ἀντιθέσεως. — VII. τὸ σύστημα τῆς ἴδεοκρατίας. — VIII. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — IX. Τὸ σύστημα τοῦ ὑλισμοῦ. — X. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XI. Ἡ τυπολογία. — XII. Τὰ ἐλαττώματά της διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XIII. Ὁ θετικός. — XIV. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XV. Ὁ ἐκλεκτισμός. — XVI. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XVII. Ὁ σχετικισμός. — XVIII. Τὰ ἐλαττώματά του διὰ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου. — XIX. Ἡ ἐγελιανή διαλεκτική. — XX. Ἡ ἐφαρμογή της εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ δὴ τοῦ δημοσίου.

I. Τὰ σύγχρονα πνευματικὰ φεύγατα ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δημοσίου δικαίου εἶναι θέμα εὐρύτατον, τοῦ δποίου μάλιστα ἡ εὐρύτης ἀντιτίθεται πρὸς τὴν κυριαρχοῦσαν σήμερον τάσιν πρὸς τελείαν εἰδίκευσιν ἐν

1) Δὲν είναι ἀπίθανον κατηγορηθῶ παρὰ πολλῶν, ἵδια δὲ τῶν ὑποκειμένων εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν ἐπίδρασιν τῆς γαλλικῆς ἐπιστήμης καὶ ἀποδιδόντων ὑπερβολικὴν εἰς τὴν ἐθνικότητα τῆς ἐπιστήμης σημασίαν ὅτι ἐνῷ προτίθεμαι νὰ ὁρίσω καὶ νὰ κρίνω τὴν ἐπιρροήν, ἢν ἀσκοῦν εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ἐν γένει τὰ ἐν γένει πνευματικὰ φεύγατα, οὐ δὲν ἔλαβον ὑπ’ ὄψιν μου εἴμι μόνον τὰ γερμανικὰ πνευματικὰ φεύγατα καὶ τὴν γερμανικὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου. Τὴν μομφὴν αὐτὴν ὀφείλω ν’ ἀποκρούσω σὺνθὺς ἀμέσως, δχι τόσον ἐπειδὴ εὐκόλως ἀντιστρέφεται δσον ἐπειδὴ καθ’ ὃ μέτρον ἐδημιουργήθησαν ἐκτὸς τῆς Γερμανίας ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν γενικωτέρων πνευματικῶν φεύγατων πρωτότυποι κατευθύνσεις εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δη-

τῇ ἐπιστήμῃ ἐν γένει, τάσιν ἀπολήγουσαν εἰς τὴν ἀπομόνωσιν ἑκάστου κλάδου τῆς ἐπιστήμης. Ὡς ἐπιστήμη δύναται μόνον ως σύνολον ἔνιαῖον καὶ συνεπῶς ἀδιάσπαστον εἶναι νοητή. Ἐὰν δύναται ἐπιστήμη ἐν γένει μόνον ως σύνολον ἔνιαῖον καὶ συνεπῶς ἀδιάσπαστον εἶναι νοητή τοσούτῳ μᾶλλον ἢ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου εἰδικῶς εἶναι νοητή ως σύνολον, διότι ὅπου συνέχονται τὰ τμήματα τοῦ συνόλου,<sup>1</sup> τὰ μέρη ἐνὸς ἑκάστου τμήματος τοῦ συνόλου<sup>2</sup> ἔτι μᾶλλον συνέχονται. Ἐπεκράτησεν δύναται εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου δχι μόνον ἢ τάσις πρὸς τελείαν αὐτῆς εἰδίκευσιν ἀλλ<sup>3</sup> ἐπεκράτησε καὶ ἢ τάσις πρὸς εἰδίκευσιν ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ νομικῇ ἐπιστήμη, δηλαδὴ δχι μόνον ἢ τάσις πρὸς ἀπομόνωσιν τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ πάσης ἄλλης ἀλλὰ καὶ ἢ τάσις πρὸς ἀπομόνωσιν ἑκάστου κλάδου αὐτῆς ταύτης τῆς νομικῆς ἐπιστήμης. Ἀλλ<sup>3</sup> ἢ τοι αὐτῇ τῇς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου εἰδίκευσις εἶναι τι ἀδύνατον τόσον ως πρὸς τὴν μεθοδον ὅσον καὶ ως πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς.

II. Ὡς μεθοδολογία καὶ τῆς εἰδικωτέρας ἐπιστήμης, προϋπόθεσις ἀναγκαία τῆς ἐπιστήμης ταύτης, ἀφ<sup>4</sup> οὗ ἡ διενέργεια οἷασδήποτε ἐπιστημονικῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ συνειδητὴν ἢ ἀσυνείδητον πραγματοποίησιν ὁρισμένης ἐπιστημονικῆς μεθόδου, συνδέει καὶ τὴν εἰδικωτέραν ἐπιστήμην πρὸς τὸ ἀρχικὸν πρόβλημα τῆς γνώσεως, οὗτινος ἀποτελεῖ τμῆμα, διότι τὸ πρόβλημα τῆς εἰδικῆς γνώσεως δὲν ἔπαυσεν, ως

μοσίου δικαίου, τὰς ἔλαβα, νομίζω, ύπ' ὅψιν. Ἐὰν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως, τὴν ὅποιαν ἔξετάζω, κατ<sup>5</sup> ἀξίαν καὶ κατ' ὅγκον ἐδημιουργήθησαν εἰς τὴν Γερμανίαν ἔργα σπουδαιότερα τῶν ἐν Γαλλίᾳ ἢ ἀλλαχοῦ δημιουργηθέντων εἶναι βεβαίως ἀδύνατον νὰ τὸ ἀποκρύψω. Τούναντίον ἔχω χρέος ἐπιστημονικὸν νὰ τὸ διαπιστώσω. Εἰς δὲ τοὺς ἐπιμένοντας, ἀναποδείκνως, νὰ λέγουν ὅτι δὲν ἔλαβον ύπ' ὅψιν ἔργα σπουδαιότατα ἀπαντῷ παραθέτων τὴν ἔξῆς φρᾶσιν τοῦ Taine γραφεῖσαν τῷ 1860 ὑπερβολικὴν ἴσως, ἀλλ<sup>6</sup> δπωσδήποτε πολλῆς ἀληθείας ἔχομένην: «De 1780 à 1830 l' Allemagne a produit toutes les idées de notre âge historique et, pendant un demi siècle encore, pendant un siècle peut-être notre grande affaire sera de les repenser». Ἡ ἀπάντησις αὕτη εἶγαι καὶ συμβουλὴ ταυτοχρόνως, τὴν ὅποιαν ἐγὼ μόνον ὑπενθυμίζω.

1) Ὡς ἐπὶ παραδείγματι ἡ νομικὴ μετὰ τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς δημοσίας οἰκονομίας, ἀμφότεραι μετὰ τῆς κοινωνιολογίας, αὕτη μετὰ τῆς ἴστορίας ἡ δὲ ἴστορία μετὰ τῆς ψυχολογίας καὶ ἡ ψυχολογία μετὰ τῆς βιολογίας καὶ οὕτω καθεξῆς.

2) Ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸ ἀστικόν, τὸ ἐμπορικόν, τὸ ποινικόν, ἡ πονικὴ καὶ πολιτικὴ δικονομία, τὸ διοικητικὸν καὶ τὸ συνταγματικὸν δίκαιον.

ἐκ τοῦ ὅτι ἐγένετο εἰδικὸν ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ, νὰ εἶναι πρόβλημα γνωστικόν.

Ἄλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, ἀφ' οὗ τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ τὴν μορφὴν τῆς κοινωνίας καὶ ἡ ἐν λειτουργίᾳ συνένωσις δικαίου καὶ κοινωνίας, ἡ πολιτεία, ὥπάρχει ἐν τῇ ἀλληλεξαρτήσει καὶ συνενώσει ἀμφοτέρων,<sup>1)</sup> ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου εἶναι, ὡς ἐκ τοῦ ἀντικείμενου της, ἐπιστήμη σχετικὴ κατ' ἔξοχὴν ὡς πρὸς ὅτι ἐκδηλοῦται κοινωνικῶς, εἴτε διότι τυγχάνει δεκτικὸν δικαιολογικοῦ ἐπηρεασμοῦ, εἴτε διότι αὐτὸς ἐπηρεάζει τὴν διάπλασιν ἢ προκαλεῖ τὴν θέσπισιν τοῦ δικαίου.

III. Ἐτι μᾶλλον εἶναι καὶ κατὰ τὴν μέθοδον καὶ κατὰ τὸ ἀντικείμενον ἡ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ ἐσωτερικὴ οὕτως εἰπεῖν εἰδίκευσις ἀδύνατος. Ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενον, ἐπειδὴ τὸ αὐτὸς πραγματικὸν γεγονὸς ἐνδέχεται νὰ πρέπῃ νὰ ἐκτιμηθῇ ἀπὸ διαφόρων ἀπόψεων. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι δυνατὸν ἡ προσυπογραφὴ παρ' ἀναρμοδίου ὑπουργοῦ διατάγματος μὴ ἐρειδομένου ἐπὶ νόμου νὰ δώσῃ ἀφορμὴν νὰ ἔξετασθῇ τὸ διάταγμα τοῦτο πρῶτον ἀπὸ ἀπόψεως συνταγματικότητος, δεύτερον ἀπὸ ἀπόψεως ἀρμοδιότητος τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας (ἐὰν εἶναι δηλαδὴ τὸ συμβούλιον ἀρμόδιον νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἔξετασιν τοῦ κύρους αὐτοῦ), τρίτον ἀπὸ ἀπόψεως ποινικῆς εὐθύνης τοῦ πρασυπογράφαντος ὑπουργοῦ καὶ τέταρτον ἀπὸ ἀπόψεως ἀστικῆς εὐθύνης τοῦ ίδίου. Ἀλλ' ἐὰν τὸ αὐτὸς ἀντικείμενον εἶναι δεκτικὸν τοσοῦτον πολλαπλῆς ἐκτιμήσεως προφανὲς εἶναι ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν οἵ ἀπὸ ἐκάστης ἀπόψεως διδόμενοι νομικοὶ χαρακτηρισμοὶ τοῦ αὐτοῦ πραγματικοῦ γεγονότος νὰ εἶναι ἀσχετοὶ πρὸς ἄλλήλους ἐνὸς ἔξαρτωμένου ἐν πολλοῖς ἀπὸ τοῦ ἄλλου. Διότι καὶ τῆς ἀστικῆς εὐθύνης ἐνδέχεται νὰ θεωρηθῇ ὡς προϋπόθεσις ἡ ποινικὴ τοιαύτη καὶ τῆς ποινικῆς εὐθύνης ἡ ἀναγνώρισις ἔξαρτωμένη ἀπὸ τὴν συνταγματικότητα ἢ μὴ τῆς προσυπογραφῆς τοῦ διατάγματος παρὰ τοῦ ἀναρμοδίου ὑπουργοῦ νὰ ἐπηρεάσῃ τὴν ἀπόφασιν τοῦ συμβουλίου τῆς ἐπικρατείας καὶ νὰ θεωρηθῇ ὡς δικαιολογία τῆς ἀκυρώσεως αὐτοῦ ἀνεξαρτήτως τῆς συνταγματικότητος τοῦ περιεχομένου τοῦ διατάγματος καὶ

1) Βλ. καὶ Θεμιστοκλέος Δ. Τσάτσου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ πολιτειακὸν δίκαιον, 1928, σελ. 7, 8 καὶ πρὸ παντὸς τοῦ ίδίου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον (λιθογρ.) 1932 σελ. 3—32.

τῆς προσυπογραφῆς αὐτοῦ. Κατ' ἀνάγκην δὲ νομοθέτης καὶ δὲ ἔρμηνευτίς, εἴτε πρόκειται περὶ τοῦ θεωρητικοῦ ἔρμηνευτοῦ, (τοῦ νομοδιδασκάλου), εἴτε πρόκειται περὶ τοῦ πρακτικοῦ ἔρμηνευτοῦ, (τοῦ δικαστοῦ), διὰ νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐνότητά της ἢ ἔννομος τάξις καὶ διὸ αὐτῆς ἢ πολιτεία πρέπει νὰ διατηρῇ τὴν συνοχὴν ἕτι δὲ μᾶλλον τὴν ἀλληλουχίαν τῶν διαφόρων ἐπιταγῶν τοῦ δικαίου, δηλαδὴ οὕτως ὅστε νὰ μὴ τυγχάνῃ ἀντιφατικῆς ἐκτιμήσεως τὸ αὐτὸ γεγονός.

Ος πρὸς τὴν μέθοδον, εἶναι ἀδύνατος ἢ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ νομικῇ ἐπιστήμῃ ἐσωτερικὴ οὕτως εἰπεῖν εἰδίκευσις ἐπειδὴ τὸ δίκαιον διαμορφῶνται εἰς σύστημα, τοῦ δποίου αἱ εἰδικώτεραι διατάξεις ἀνάγονται εἰς γενικωτέρας καὶ αἱ γενικώτεραι εἰς γενικωτάτας καὶ αἱ γενικώταται εἰς ἀρχικὴν καὶ τὴν γενικωτάτην πασῶν διάταξιν τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν τοῦ δικαίου. Τούτου δὲ δοθέντος δσηδήποτε καὶ νὰ εἶναι ἢ διαφορὰ ἑκάστου μέρους τῆς νομικῆς ἐπιστήμης ἢ μέθοδος αὐτῆς πρέπει νὰ διατηρήται ἀπολύτως ἐνιαῖα δσον ἀφορῷ τὴν ἔξαρξιν τῆς ἀναγωγῆς μιᾶς οἰασδήποτε διατάξεως εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγήν. Διότι ἐκ τοῦ δυνατοῦ τῆς ἀναγωγῆς ἢ μὴ ἑκάστης διατάξεως εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν ἔξαρταται τὸ κῦρος αὐτῆς καὶ συνεπῶς ἢ νομικὴ αὐτῆς ὕπαρξις. Δὲν εἶναι δὲ δυνατὸν ἐπὶ ἐνὸς μέρουν νὰ καθιορίζεται τοῦτο ὡς πρὸς αὐτὰς τὰς διατάξεις, ἐπὶ ἄλλου δὲ ὡς πρὸς ἐκείνας. Ἐὰν ἥθελε τοῦτο συμβῆ τότε ἀσφαλῶς ἥθελε διασπασθῆ τελείως ἢ ἐνότης τῆς ἐννόμου τάξεως, ἀπὸ τὴν δποίαν ἔξαρταται καὶ ἢ ἐνότης ἢ ὕπαρξις ἀρα τῆς πολιτείας. Διὰ τοῦτο πρέπει βεβαίως δ νομικὸς νὰ εἰδικεύεται, διότι ἄλλως σήμερον εἶναι δύσκολος ἢ ἀκριβῆς ἑκάστου θέματος ἐπεξεργασία λόγῳ τῆς ἐκτάσεως αὐτῶν. Ἀλλὰ τότε μόνον εἶναι δυνατὸν νὰ ὠφελήσῃ διὰ τῆς εἰδικεύσεώς του δ νομικὸς ὅταν ἔξακολουθῇ νὰ ἔχῃ συνείδησιν ἀπολύτως σαφῆ τῆς σχέσεως τοῦ εἰδικοῦ θέματος, δπερ ἔρευνα πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου καθ' ὅλου καὶ τῆς ἐπιστήμης ἐν γένει.

IV. Ἡ σχέσις αὗτη τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου καὶ πρὸς τὰ πρωταρχικὰ γνωστικὰ προβλήματα καὶ πρὸς δτι συμβαίνει ἐν τῇ κοινωνίᾳ καθιστᾶ ἔξοχως ἐνδιαφέρουσαν τὴν ἔρευναν τῆς σχέψεως, εἰς ἣν τέλουσι τὰ σύγχρονα πνευματικὰ ορεύματα καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ἐν γένει. Ἀλλὰ ἴδιαιτέρως ἢ τοιαύτη ἔρευνα ἐνδιαφέρει ἐν σχέσει πρὸς τὴν

ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου καθ' ὅτι αὕτη τελέσασα ἐπὶ μαχρὸν ὑπὸ τὴν ἐπιφρονήν, ἢν, ὡς ἦτο ἔπόμενον, ἵσκησεν ἡ μαχραίων σπουδὴ τοῦ ὁμαϊκοῦ καὶ τοῦ ὁμαϊζοντος ἴδιωτικοῦ δικαίου, ἥδη παντοιότρόπως ἀναζητεῖ ἀμεσα δεδομένα χωρὶς γὰ παραβλέπη τὰ ἐκ τῆς σπουδῆς τοῦ ὁμαϊκοῦ δικαίου διδάγματα.<sup>1</sup>

V. Ἡ πνευματικὴ προσπάθεια τῶν συγχρόνων κυμαίνεται μεταξὺ τῆς ἀντιθέσεως ἰδεοκρατίας καὶ ὑλισμοῦ. Τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῶν ἰδεοκρατικῶν συστημάτων καὶ κατευθύνσεων ἀφ' ἐνὸς καὶ τὰ κοινὰ στοιχεῖα τῶν ὑλιστικῶν συστημάτων καὶ κατευθύνσεων ἀφ' ἐτέρου θεωρούμενα διὰ μιᾶς ἀποτελοῦν τὰ ὑπάρχοντα ἀκραῖα καὶ σταθερὰ συστατικὰ τῆς ἀντιθέσεως ταύτης ἥτις οὐχὶ τὸ πρῶτον ἥδη ἐμφανίζεται ἡ δρίζουσα τῆς ἀνθρωπίνου διανοήσεως.<sup>2</sup> Ἀλλ' ἡ ἀντίθεσις αὕτη δὲν ἐκδηλοῦται πλέον ὡς ἡ διχογνωμία τῶν ἀρχόντων, ἀλλὰ διαιρεῖ τὴν σχετικῶς ἀρχουσαν ἀστικὴν τάξιν ἀπὸ τὸ σχετικῶς ἀρχόμενον προλεταριάτον καὶ διὰ τοῦτο ἡ δισμάχη μεταξὺ τῶν ἰδεοκρατῶν ἀφ' ἐνὸς καὶ τῶν δπαδῶν τοῦ ὑλισμοῦ ὡς ἰστορικοῦ ὑλισμοῦ ἀφ' ἐτέρου διεξάγεται μὲν ὅσην σφοδρότητα καὶ ὁ κοινωνικὸς ἀγὼν μεταξὺ ἀστῶν καὶ προλεταρίων. Τοιουτοτρόπως ἀποκτᾷ ἡ ἀντίθεσις τῆς ἰδεοκρατίας καὶ τοῦ ἰστορικοῦ ὑλισμοῦ κοσμοῖστορικὴν σπουδαιότητα ὅπως εἶναι κοσμοῖστορικὴ καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος τῆς ἐποχῆς. Δὲν εἶναι ὅμως αὐτὸ τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἀντιθέσεως ἰδεοκρατίας καὶ ἰστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Τὸ βαθύτερον νόημα τῆς ἀντιθέσεως εἶναι τὸ ἔξης: Πρώτη ἀρχὴ τῆς ἰδεοκρατίας εἶναι ὅτι τὸ συνειδός ὡς ὑποκείμενον δρίζει τὴν γνῶσιν, ἐπειδὴ τὸ ὑποκείμενον δρίζει τὴν μορφὴν αὐτῆς. Δευτέρα δὲ ἀρχὴ τῆς ἰδεοκρατίας εἶναι ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὑπάρχει ὁ νοητὸς κόσμος τῆς ἐλευθερίας. Τοῦ ἰστορικοῦ ὑλισμοῦ προϋπόθεσις εἶναι ὁ ὑλισμός. Πρώτη δὲ καὶ μόνη ἀρχὴ τοῦ ὑλισμοῦ εἶναι ὅτι τὸ πρᾶγμα, ὡς ἀντικείμενον, δρίζει τὴν γνῶσιν, ἐπειδὴ ἀναπτύσσεται ἡ μορφὴ καὶ ἡ οὖσία τῆς γνῶσεως ἀναλόγως πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς. Ως ἐκ τούτου δύο προκύπτουν ἀντιθέσεις: Ἡ μὲν ἰδεοκρατία συσχετίζει τὰς

1) Βλ. Θεμιστοκλέους Δ. Τσάτσου, Ἡ συνταγματικὴ προστασία τῶν ἀτομικῶν περιουσιακῶν δικαιωμάτων, 1928, σελ. 14 καὶ 15.

2) Βλ. Windelband, Lehrbuch der Philosophie, §§ 10, 11.

συλλαμβανομένας ἐννοίας μετὰ τοῦ ὑποκειμένου, τοῦ συνειδότος, τοῦ ὅποίου θεωρεῖ τὴν λειτουργίαν ως ἐνεργητικὴν καὶ κατόπιν αὐτοῦ συσχετίζει τὰς οὕτω μιօρφουμένας ἐννοίας πρὸς ἄλληλας, ὃ δὲ ὑλισμὸς συσχετίζει οὐχὶ τὰς ἐννοίας, ἀλλὰ τὰ πράγματα πρὸς ἄλληλα καὶ θεωρεῖ τὴν λειτουργίαν τοῦ συνειδότος ως παθητικήν. Κατὰ συνέπειαν ἡ μὲν ἴδεοκρατία διὰ τῆς ἀπολύτου λογικῆς ἀναγκαιότητος θεμελιοῖ τὴν γνῶσιν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δηλαδὴ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος ὃ δὲ ὑλισμὸς ὑποθέτει δεδομένον τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, ἀποφεύγει δὲ οὕτω τὴν θεμελίωσίν του. "Οτι κατὰ τοῦτο καὶ μόνον ἀντιτίθεται ὁ ὑλισμὸς εἰς τὴν ἴδεοκρατίαν ως πρὸς τὴν ἀντίληψιν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἔχει παροραθῆ πολλάκις. "Εξ ἄλλου ἡ μὲν ἴδεοκρατία παραδέχεται τὴν θπαρξίν τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας τοῦ δεοντολογικῶς δριζομένου, τὸν ὅποιον ὁ ὑλισμὸς ἀγνοεῖ. "Άλλὰ δὲν ἔπειται ως ἐκ τούτου ὅτι ἀντιτίθεται ἡ κατηγορηματικὴ ἐπιταγὴ τοῦ ἀπολύτως ἐλευθέρου συνειδότος εἰς ὃ, τι ἀναγκαίως ἐπέρχεται. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι συνέπεσε τυχαίως, ἐνεκα ψυχολογικῆς ἀφορμῆς, οἱ πλεῖστοι ἀπολογηταὶ τῆς ἀστικῆς τάξεως νὰ μεταχειρισθοῦν ἴδεοκρατικὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδον ἐν<sup>3</sup> φορᾷ πλεῖστοι ἀπολογηταὶ τοῦ προλεταριάτου νὰ μεταχειρισθοῦν ὑλιστικὴν μέθοδον, τὴν μέθοδον τοῦ ἰστορικοῦ ὑλισμοῦ, ἥγαγεν εἰς τὴν πλάνην ὅτι ὁ ἰστορικὸς ὑλισμὸς εἶναι ἡ μέθοδος ἡ ἀρμόζουσα εἰς τὸ προλεταριάτον, ἡ δὲ ἴδεοκρατία ἡ μέθοδος, ἡ ὅποια ἥρμοζεν εἰς τοὺς ἀστούς.

Τὸ μέγα τοῦτο σφᾶλμα βαρύνει κυρίως τοὺς μᾶλλον πολιτικοὺς ἢ πνευματικοὺς ἥγετας τοῦ προλεταριάτου. "Αφορμὴ δὲ τοῦ σφάλματος εἶνε Ἰσως πρωτίστως ἡ εὐκολία μετὰ τῆς ὅποίας ὁ ἰστορικὸς ὑλισμὸς εἶναι δυνατὸν νὰ διδάσκεται καὶ διαδίδεται καὶ νὰ ἐμπνέῃ τὴν πεποίθησιν ὅτι θὰ καταπέσῃ ἀναποφεύκτως ἡ ἀστικὴ κοινωνία, διότι ἐμπεριέχει ἐν αὐτῇ τὴν αἰτίαν καὶ τῆς ἴδιας αὐτῆς πτώσεως καὶ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τῆς προλεταριακῆς δικτατορίας. "Ισως ὅμως ἀποδειχθῆ μίαν ἥμεραν ὅτι ἀν ὁ ἰστορικὸς ὑλισμὸς ὑπῆρξε πρόσφορον δργανον πολιτικῆς δράσεως δὲν ὑπῆρχεν ως ἐπιστημονικὴ μέθοδος ἡ μᾶλλον ἐνδεδειγμένη διὰ νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς τελείαν ἔξαρχισμασιν τῆς ἀδικίας, ἡ ὅποια, ὑπάρχει κατ' ἀνάγκην εἰς οἵανδήποτε κοινωνίαν, οὐδὲ πρὸς διαμόρφωσιν πολιτείας ἀνωτέρας τὸν σκοπὸν καὶ τελειωτέ-

ρας τὰ μέσα. "Ισως ἀποδειχθῇ μάλιστα ὅτι πρὸς τοῦτο ἡ διαλεκτικὴ μέθοδος εἶναι μᾶλλον ἐγδεδειγμένη, ίδίως ἐπειδὴ ἀνταποκρίνεται πρὸς συνολικωτέρας ἀπαιτήσεις, δηλαδὴ κυρίως ἐπειδὴ ἀνάγεται καὶ εἰς τὸ συμπέρασμα ὀλοκλήρου κοσμοθεωρίας οὐχὶ δὲ ἀπόψεως ἐπὶ μέρους τοῦ κόσμου.<sup>1</sup>

VI. Κύριοι διαμορφωταὶ τῆς συγχρόνου διανοητικῆς ἀντιθέσεως ὑπῆρξαν ἀφ' ἔνδει μὲν δὲ Kant ἀφ' ἐτέρου δὲ Marx. Μετὰ τὸν θάνατον ἐνὸς μετὰ τὸν ἄλλον τῶν μεγάλων γερμανῶν ἰδεοκρατῶν ἐπεκράτησεν δὲ Marx καὶ δὲ ὑλισμός. Οἱ μαρξισταὶ συνεχίζοντες τὸ ἔργον τοῦ Marx ἐθεώρισαν ὡς προϋπόθεσιν αὐτοῦ τὸν ἀναπτυσσόμενον ὑλισμόν. Καὶ τοιουτούτως διεμορφώθη δὲ Μαρξισμὸς ὃπου ἡ οἰκονομικὴ ἐρμηνεία τῆς ἴστορίας στερεοῦται καὶ ἀποδεικνύεται τελικῶς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑλισμοῦ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι πρῶτος ἀντέδρασε κατὰ τοῦ ὑλισμοῦ δὲ ἴστορικὸς αὐτοῦ Lange. Μετ' αὐτὸν πρῶτος δὲ Cohen καὶ κατόπιν δὲ Windelband, δὲ Natorp, δὲ Husserl, δὲ Rickert καὶ τέλος δὲ Lask καὶ δὲ Cassirer ἐθεμελίωσαν γνωσιολογικὰς ίδίως ἀρχὰς πρὸς εἰδικωτέραν ἀνάπτυξιν τῶν ἡθικῶν καὶ ἴστορικῶν ἐπιστημῶν, ίδίως δὲ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἀρχὰς ίδεοκρατικὰς καὶ συνεπῶς ἀντιθέτους πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἴστορικοῦ ὑλισμοῦ. Διὰ τοῦτο πρωτίστως ἡ γενικὴ θεωρία τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, καὶ ίδίως ἡ μέθοδος καὶ ἡ ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης ἐννοιολογικὴ ἐκκαθάρισις καὶ συστηματικὴ διάταξις τῶν οὕτω νοούμενων νομικῶν ἐννοιῶν ἡρευνήθησαν ἐν ἔκτασει. Οἱ Stammiller, δὲ del Vecchio, δὲ Kelsen, δὲ Radbruch, δὲ Binder, δὲ Schönfeld καὶ δὲ Salomon, τῶν ὅποιων εἶναι καὶ τὰ προβλήματα

1) Ἀποτελεῖ ματαιοπονίαν ἀσφαλῶς ἡ ἐπὶ τοῦ προκειμένου συζήτησις μετὰ προσώπων ἐκτιμώντων τὴν ἐπιστήμην καθ' ὃ μέτρον μόνον ἔξυπηρετεῖ κομματικὰ ἢ «ταξικὰ» συμφέροντα, (ἐπὶ παραδείγματι βλ. Δ. Γληνοῦ, 'Η φιλοσοφία τοῦ Χέγγελ, Νέοι Πρωτοπόροι φύλ. ὅπ' ἀριθ. 2,3,4, τοῦ 1932). Πῶς ἀλλως τε νά ἐκτιμήσουν αὐτὴν καθ' ἕαυτὴν τὴν ἐπιστήμην οἱ δεχόμενοι ὅτι τὰ πάντα καὶ συνεπῶς τὸ ἐπιστημονικὸν ἐνδιαφέρον καθορίζεται ἀπὸ οἰκονομικὰ συμφέροντα, τῶν ὅποιων ἀποτελεῖ συνάρτησιν; Συνεπεῖς εἶναι τότε μόνον ὅταν ἐκτιμοῦν ἀναλόγως τοῦ ἀτομικοῦ ἢ ταξικοῦ συμφέροντος διειδήποτε κρίνουν. Ἀλλά τὸ χειρότερον εἶναι ὅτι καὶ ἡ λογικὴ ἀκολουθία δὲν ἔχει ἀπόλιτον ἀξίαν δι' αὐτούς. "Ἡ δὲν εἶναι μήπως ἀποτέλεσμα, συνάρτησις, οἰκονομικῶν συμφερόντων καὶ ἡ λογικὴ ἀκολουθία;

διαφορετικώτερα καὶ τὰ ἔργα συνολικώτερα, χαρακτηρίζουσι τὴν Ἰδεοχρατικὴν περὶ δικαίου ἀντίληψιν τῆς συγχρόνου ἐποχῆς.

‘Αφ’ ἑτέρου καὶ δὲ Μαρξισμὸς ἀνεπτύχθη δἰως ἴδιαζόντως. Ὅτι λα  
ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἰκονομικῶς ἔξηγεῖ τὰ πάντα, ή ἔρευνά του ἔχει περιο-  
ρισμῆς ἐντὸς τῶν δρίων τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, τὴν δποίαν τείνει  
νὰ γενικεύσῃ καὶ μετατρέψῃ διὰ τῆς βίας εἰς ἀντικαταστάτην ἀπασῶν  
τῶν ἡθικῶν καὶ ιστορικῶν ἐπιστημῶν, τῶν δποίων αὕτη πράγματι  
τῷμα μόνον ἀποτελεῖ.<sup>1</sup>

1) Τὰ κυριώτερα ἔργα, διὰ τῶν δποίων ἔξεδηλώθη, κυρίως ἐν Γερμα-  
νίᾳ, τῷ: Ἰδεοχρατίας ἡ ἀναγέννησις εἶναι τὰ ἔξης: L a n g e, Geschichte des  
Materialismus, 8η ἔκδ. 1908, C o h e n, System der Philosophie, 1902 κ. ἐ.,  
W i n d e l b a n d, Präludien, 7η ἔκδ. 1921, Einleitung in die Philosophie,  
2a ἔκδ. 1920, Vom System der Kategorien, 1900, Die Prinzipien der Logik,  
1913, Ueber Willensfreiheit, 1919, N a t o r p, Sozialpädagogik, 3η ἔκδ. 1909,  
Platos Ideenlehre, 1903, (βλ. καὶ Ἑλληνικὴν μετάφρασιν M. T σα μ α δ ο ὖ),  
Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften, 1910, Allgemeine  
Psychologie, 1912, H u s s e r l, Logische Untersuchungen, 2a ἔκδ. 1913,  
Ideen zu einer reinen Phänomenologie, 1913, R i c k e r t, Zur Lehre von  
der Definition, 1888, 2a ἔκδ. 1915, Der Gegenstand der Erkenntnis, 1892  
3η ἔκδ. 1921, Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft, 1899, 5η ἔκδ.  
1921, Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung, 1896—1902,  
4η ἔκδ. 1921, System der Philosophie 1921, Die Probleme der Geschichts-  
philosophie, 1924, Kant als Philosoph der modernen Kultur, 1924, Das  
Eine, die Einheit und die Eins, 1924, L a s k, Rechtsphilosophie, ἐν Ge-  
sam. Schriften, τομ. 24, 1907, C a s s i r e r, Das Erkenntnisproblem, Bd  
III, 1923. Περὶ τοῦ Kuno Fischer βλ. W i n d e l b a n d, Kuno Fischer.  
Περὶ τοῦ Cohen βλ. N a t o r p, Hermann Cohens philosophische Leistung,  
philos. Vorträge, ἀριθ. 21. Περὶ τοῦ Windelband, βλ. Rickert, Wilhelm  
Windelband, 1915, περὶ τοῦ R i c k e r t, βλ. I. N. Θεοδωρακόπούλον,  
‘Η γνωσεολογία τοῦ R i c k e r t ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὸν Νεοκαντιανισμόν, 1929.  
Τὰ κυριώτερα Ἰδεοχρατικὰ ἔργα φιλοσοφίας τοῦ δικαίου εἶναι: S t a m m e r,  
Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung,  
5η ἔκδ. 1925, Die Lehre vom richtigen Recht, 2a ἔκδ. 1926, Theorie der  
Rechtswissenschaft, 2a ἔκδ. 1923, Lehrbuch der Rechtsphilosophie, 3η ἔκδ.  
1928, Rechtsphilosophische Abhandlungen und Vorträge, 1925, Del Vecchio,  
Sui principi generali del diritto, 1921, Il concetto della natura e il prin-  
cipio del diritto, 1922, La giustizia, 1924, Lezioni di filosofia del diritto,  
2a ἔκδ. 1932, Kantorowicz, Zur Lehre vom richtigen Recht, 1909, K e l-  
s e n, βλ. σχετικὴν βιβλιογραφίαν παρὰ πόδας τῆς § VIII, R a d b r u c h,  
Grundzüge der Rechtsphilosophie, 1914, B i n d e r, Rechtsbegriff und  
Rechtsidee, 1915, Recht und Macht als Grundlagen der Staatswirksamkeit,

VII. Ἐν τῷ συστήματι τῆς ἴδεοκρατίας ἐν γένει πρωτεύει τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως. Τίποτε δὲν εἶναι πράγματι δυνατὸν νὰ σκεφθῇ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, εἰς ὃ νὰ μὴ προϋποτίθεται λογικῶς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως τοῦ συνειδότος καὶ τοῦ ἀντικειμένου του, δηλαδὴ τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐπέρχεται ἡ σχέσις αὐτῇ, διότι ἐξ αὐτοῦ διακαθοῖται ἡ κατὰ λόγον ἀξία παντὸς συλλογισμοῦ. Μόνον ἐπὶ θυσίᾳ τῆς ἀποδιδομένης εἰς τὸν λόγον ἀξίας εἶνε δυνατὸν νὰ παύσῃ τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως νὰ προηγεῖται παντὸς ἄλλου προβλήματος. Ἄλλ' ἡ τοιαύτη θυσία ἥθελεν ἐμποδίσει πᾶσαν συνεννόησιν, ἀφοῦ ἡ συνεννόησις ἔχει ως προϋπόθεσιν τὴν νόησιν καὶ ἡ νόησις ἔχει ως προϋπόθεσιν τὸν λόγον. ‘Ος ἐκ τούτου κατ' ἀνάγκην ἡ *quaestio facti* καὶ ἡ *quaestio juris* ἀποχωρίζονται τελείως καὶ ἡ *quaestio juris* προηγεῖται τῆς *quaestio facti*, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ τεθῇ κανὸν ἡ *quaestio facti* ἀν δὲν ἔχῃ λυθῆ προηγουμένως ἡ *quaestio juris*. Ἐν τῷ συστήματι τῆς ἴδεοκρατίας καὶ καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν παραμένει ὁ χωρισμὸς αὐτὸς ἀμετάβλητος καὶ εἰς τοῦτο μάλιστα ἔγκειται ἡ σπουδαιοτέρα ἀφορμὴ τῆς ἀπὸ ἴστορικῆς ἀπόψεως ἀναμφισβήτητου δυσκολίας, μεθ' ἣς ἀποκτᾷ διὰ τοὺς πρακτικοὺς ἀνθρώπους, δηλαδὴ τοὺς ἀνθρώπους τῆς δράσεως, σπουδαιότητα τὸ σύστημα τοῦτο, τὸ δποῖον ἐμποδίζει πολλάκις τὴν ἀπὸ πρακτικῆς ἀπόψεως ἔξετασιν ἐκάστου προβλήματος (*quaestio facti*) ἐνεκα τῆς ἀσχολίας, τὴν δποίαν ἐπιβάλλει προηγουμένως εἰς τὸ πρόβλημα τῆς μεθόδου (*quaestio juris*).

Οὐδεὶς ὑπῆρξεν εἰς τὴν ἔξετασιν τοῦ προβλήματος τῆς γνώσεως συνεπέστερος καὶ ἀποκλειστικώτερος ἀπὸ τὸν Kant, ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ δποίου καθοδηγεῖται ἡ σύγχρονος ἴδεοκρατία καὶ δσον ἀφορᾶ τὸ πολιτειακὸν δίκαιον ἰδίως ὁ Hans Kelsen καὶ ἡ σχολή του (Verdross, Merkl καὶ ἄλλοι).

‘Ο Kant εἰσερχόμενος εἰς τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως ἔρωτᾶ κατὰ πόσον εἰς τὴν γνῶσιν, ως ἐνέργειαν τοῦ συνειδότος θεωρουμένην, ἐνυπάρχει στοιχεῖον ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν. (Erfahrung). Ἀνευ-

1921, *Philosophie des Rechts*, 1925, *Die Gerechtigkeit als Lebensprinzip des Staates*, 1926, βλ. καὶ νεώτερα ἔργα τοῦ ἴδιου παρὰ πόδας τῆς § 20. Salomon, *Grundlegung zur Rechtsphilosophie* 1925, *Das Recht als Idee und als Satzung*, 1929.

ρίσκει δὲ τὸ στοιχεῖον αὐτὸν εἰς τὴν μορφὴν τῆς γνώσεως, ἢ ὅποια διὰ τῆς (Anschaung) ὅπωσδήποτε καὶ ὅπουδήποτε, κατ' ἀνάγκην ἐπιτελεῖται κατὰ τόπου καὶ κατὰ χρόνου. Ἡ συγκεκριμένη χρονικὴ παράστασις, ἢ ἔκτασις καὶ τὸ χρονικὸν διάστημα δὲν ἀναφέρονται εἰς τὸν τόπον καὶ τὸν χρόνον ὡς εἴδη πρὸς τὸ γένος των, ἀλλ' ὡς τμήματα πρὸς τὸ σύνολον. Διὰ τοῦτο καὶ τελείως ἀνεξαρτήτως τοῦ πότε καὶ τοῦ πῶς ἐγεννήθησαν ἢ ἔννοια τοῦ τόπου ἐν γένει καὶ ἢ ἔννοια τοῦ χρόνου ἐν γένει λογικῶς ὑφίστανται πρὸς οἰασδήποτε συγκεκριμένης παραστάσεως τῆς Α ἔκτασεως καὶ τοῦ Β χρονικοῦ διαστήματος, ἐπὶ παραδείγματι τῆς Πελοποννήσου καὶ τοῦ μηνὸς Δεκεμβρίου 1931, ὑφίστανται, δηλαδή, a priori, ἐπειδὴ τὸ σύνολον ὑφίσταται πάντοτε πρὸ τοῦ μέρους, προ-  
ύποτίθεται τούτου δηλαδή.

Ἐὰν ὑπετίθετο ποτὲ ὅτι ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος εἶναι πραγματικαὶ τῶν ἀντικειμένων ἴδιότητες καὶ οὐχὶ μορφαὶ τοῦ θεωρητικοῦ λόγου καὶ συνεπῶς ἢ γνῶσις αὐτῶν ἔξαρταται ἀπὸ τὴν ἐμπειρίαν οὐδέποτε ἥθελεν εἶναι δυνατὸν νὰ γνωρίσωμεν ἀπολύτως, δηλαδὴ κατὰ τρόπον γενικῶς ἀναγκαῖον, ἐν αἰσθητὸν ἀντικείμενον.

Ἄλλ' ἢ γνῶσις τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συντελεσθῇ διὰ τῆς ἀπλῆς συνθέσεως τῶν παραστάσεων ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Πρέπει νὰ συμπληρωθῇ διὰ τοῦ συστήματος τῶν συνθετικῶν συλλογισμῶν, δηλαδὴ συλλογισμῶν ἐν οἷς ἔκαστον ἀντικείμενον προστίθεται εἰς τὸ ὑποκείμενον καὶ δὲν ἔξαγεται δι' ἀναλύσεως ἐξ αὐτοῦ. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ὁ συλλογισμὸς ὅτι πᾶν φυσικὸν γεγονός ἔχει αἰτίαν εἶναι συνθετικὸς συλλογισμὸς ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν συλλογισμὸν ὅτι τὸ δένδρον ἔχει φύλλα, κορμόν, κλάδους καὶ φύλλα.

Ἐὰν ἦτο ἀδυνατον νὰ ἴσχύσῃ ὁ συνθετικὸς συλλογισμὸς ἔδει νὰ εἶναι καὶ ἢ γνῶσις τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀδύνατος, ἀφ' οὗ ὁ αἰσθητὸς κόσμος εἶναι δυνατὸν νὰ γεννήσῃ μόνον ἀσυνδέτους ἐντυπώσεις ἐν τόπῳ καὶ χρόνῳ. Ἐὰν δημοσιεύεται τῶν αἰσθητῶν ἀντικειμένων ἦτο πραγματικὴ ἔδει νὰ εἶναι καὶ αὕτη ἀντικείμενον αἰσθητόν, ὅπόταν ἡ περὶ αὐτῆς γνῶσις ἥθελε εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐμπειρικὴ δηλαδὴ οὐχὶ γενικῶς ἀναγκαῖα. Ὡστε μόνον ἐὰν ὑφίστανται a priori σχήματα, κατηγορίαι, εἰς τὰς δύοις ὁ νοῦς ὑπάγει τὸν αἰσθητὸν κόσμον εἶναι ἢ γνῶσις τοῦ κόσμου τούτου δυνατή, οὐχὶ δ' ἐὰν ὁ αἰσθητὸς αὐτὸς

κόσμος ἐμπεριέχει ὡς ἴδιότητας πραγματικὰς τὰς ἀποδιδούμενας αὐτῷ σχέσεις. Ἐὰν ἐπὶ παραδείγματι ἡ αἰτιώδης σχέσις αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος ἡτο ἀντικειμενικὴ ἥθελεν εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔχει πάντοτε ἡ Α αἰτία τὸ Β ἀποτέλεσμα. Διότι ἡ ἐμπειρία περιορίζεται εἰς συγκεκριμένης περιπτώσεως τὴν μεμονωμένην γνῶσιν. Μόνον ἐὰν δὲν εἶναι ἀπόκτημα ἐμπειρικόν, μόνον ἐὰν εἶναι κατηγορία τοῦ συνειδότος, ἡ αἰτιώδης σχέσις ἡ συνδέουσα τὴν Α καὶ Β παράστασιν εἶναι δυνατὸν νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ Α αἰτία ἔχει πάντοτε τὸ Β ἀποτέλεσμα. Ὡστε τὰ πούματα καθ' ἑαυτὰ (das Ding an sich) δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καταστοῦν ἀντικείμενα γνώσεως. Μόνον αἱ λογικαὶ σχέσεις γιγνώσκονται. Ἡ ἀντίθεσις τῆς καντιανῆς λογικῆς πρὸς τὴν σχολαστικὴν λογικὴν ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς ὅτι τελείως ἀγνοεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν συνθετικῶν συλλογισμῶν ἡ ἀναλυτικὴ τυπικὴ λογική.

Τούτου τεθέντος ἀποβαίνει προφανὲς ὅτι τὸ ἀτομικὸν συνειδός αἰσθάνεται καὶ νοεῖ μέχρις ἐνὸς σημείου κατὰ τρόπον ὑποκειμενικόν. Ἀλλὰ ἡ αἰσθήσις καὶ ἡ νόησις ἐνεργούμεναι διὰ τῶν καθαρῶν μορφῶν καὶ τῶν κατηγοριῶν ἀποκτοῦν ἐφ' ὅσον οὗτος ἐνεργοῦν ἀπόλυτον ἰσχὺν ἀφ' οὗ αἱ μορφαὶ καὶ κατηγορίαι εἶναι γενικῶς ἀναγκαῖαι διὰ πᾶν συνειδός, εἶναι ἄρα κατηγορίαι τοῦ ἀπολύτου συνειδότος (Bewusstsein überhaupt). Ἡ ἀπόλυτος ἀναγκαιότης τὸ χωρίζει ἀπὸ τὸ ὑποκειμενικὸν συνειδός. Τὸ ἀπόλυτον συνειδός, δηλαδὴ τὸ ἀφηρημένον συνειδός τῆς ἀπολύτου καὶ ὑπερατομικῆς ἀναγκαιότητος, ἔχει λογικὴν ἀποκλειστικῶς ὑπόστασιν. Ἡ ψυχολογικὴ καὶ ἡ μεταφυσικὴ ἀντίληψις εἶναι συνεπῶς ἀπρόσφορα μέσα ὡς πρὸς αὐτό, δηλαδὴ τὸ ἀπόλυτον, τὸ ἐν γένει συνειδός. Ἀλλ' ἡ γνωστικὴ ἀποστολὴ τοῦ συνειδότος ἀποβαίνει οὗτος ἀτέρμων ἀφ' οὗ ἀτελεύτητος εἶναι ἡ σειρὰ τῶν παραστάσεων (Erscheinungen), ἐξ ὧν ἐκάστη ἐκάστοτε δρίζεται ὡς ἄλλης ἡ πολλῶν ἄλλων ἔξαρτημα. Τὸ Α ἐπὶ παραδείγματι γεγονὸς ἔχει ὡς αἰτίαν τὸ Β. Διὰ νὰ γνωρίσω τὸ Α πρέπει νὰ γνωρίσω τὸ Β. Ἀλλὰ καὶ τὸ Β γεγονὸς ἔχει ὡς αἰτίαν τὸ Γ. Καὶ διὰ νὰ γνωρίσω τὸ Β πρέπει νὰ γνωρίσω τὸ Γ. Ἀλλὰ καὶ τὸ Γ ἔχει αἰτίαν τὸ Δ καὶ οὕτω καθεξῆς.

Ἡ ἐνέργεια τοῦ συνειδότος ἀποβαίνει δυνατὴ καὶ ὀλοκληροῦται διὰ τῆς θέσεως τῶν ἀνεξαρτήτων καὶ πᾶσαν αἰτίαν ἐν ἑαυταῖς ἔγκλειστῶν ἰδεῶν.

Μόνον ἀφ' οὗ κατανοηθῇ πλήρως ἡ γνωσιολογικὴ βάσις τοῦ καντιανοῦ συστήματος εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ καὶ ἡ κριτικὴ τοῦ πρακτικοῦ λόγου, δηλαδὴ τὸ σύστημα τῶν ἐπιταγῶν τῶν ἔχουσῶν ἀντικείμενον τὴν βούλησιν ὡς τοιμάτην. "Οπως καὶ προκειμένου περὶ τῆς γνώσεως, ἐρωτᾶται κατὰ πόσον ὑπάρχουν ἀπολύτως ἀναγκαῖα ἐν αὐτῇ στοιχεῖα οὕτω καὶ προκειμένου περὶ τῆς βουλήσεως ἐρωτᾶται πρωτίστως ἐὰν ὑπάρχουσι γενικῶς ἀναγκαῖα στοιχεῖα (ἀρχαί, Prinzipien) ἐν αὐτῇ, δηλαδὴ a priori. Ἡ μορφὴ καθ' ἥν ἡ βούλησις ἐνεργεῖ εἶναι ἡ τῆς ἐπιτακτικῆς αὐτοσυνδέσεως μετὰ τοῦ σκοποῦ. Ὁ σκοπὸς ἀποβαίνει οὕτω περιεχόμενον τῆς βουλήσεως. Ἡ ἀτομικὴ βούλησις ἡ ἔχουσα ἐμπειρικὸν ἀντικείμενον ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἀντικείμενον αὐτό. 'Αλλ' ἡ βούλησις ἐν γένει τοῦ καθαροῦ λόγου, ἐὰν ὑπάρχῃ, δὲν εἶναι δυνατὸν εἰμὶ νὰ καθορίζῃ αὐτὴ ἑαυτήν. Καὶ δὲν ἀφορᾷ ἡ ἐκ τοῦ συνδεσμού τούτου ἀπορρέουσα ἐπιταγὴ τὴν πρᾶξιν, ἡ ὅποια πρέπει νὰ ἐνεργηθῇ, ἀλλὰ τὴν διάθεσιν (Gesinnung). "Ἄρα ἡ ἐπιτακτικὴ σύνδεσις τοῦ ἐν γένει συνειδότος ἐκδηλουμένου πλέον ὡς βουλήσεως μετὰ τοῦ ἀπολύτου καὶ ὑπὸ αὐτῆς ὁριζομένου σκοποῦ θὰ συνιστᾷ ἐπιταγὴν ἀπολύτου κύρους. Τότε μόνον ἡ βούλησις εἶναι αὐτόνομος. 'Αλλὰ διὰ νὰ συμβῇ τοῦτο διὰ νὰ εἶναι ἀπόλυτος ὁ αὐτοδιορισμὸς τῆς βουλήσεως πρέπει νὰ πράττῃς οὕτως ὡς ἐὰν ἡ ἀρχὴ τῆς πρᾶξεώς σου νὰ πρόκηται ν' ἀποβαίνῃ διὰ τῆς βουλήσεώς σου νόμος τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, δηλαδὴ ἀπολύτως ἀναγκαῖος. Τοῦτο εἶναι ἡ κατηγορηματικὴ ἐπιταγὴ (kategorischer Imperativ). "Άλλὰ διὰ νὰ δύνασαι νὰ πράττῃς οὕτω, πρέπει νὰ εἶσαι ἀπολύτως ἐλεύθερος. Ἡ ἐλευθερία ὅμως δὲν ἐπιδέχεται ἀπόδειξιν, ἀλλὰ στηρίζεται μόνον εἰς τὸ ἀξίωμα ὅτι ἐλευθερία ὑπάρχει, διότι πρέπει νὰ ὑπάρχῃ. Ἡ ἐλευθερία δηλαδὴ δὲν εἶναι ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, ἀλλὰ τῆς πίστεως.

"Ἀπέληξεν οὕτως ἡ καντιανὴ φιλοσοφία εἰς τὸν ἀσύνδετον χωρισμὸν τοῦ κόσμου εἰς τὸν πραγματικὸν κόσμον καὶ τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας. Ὁ πραγματικὸς κόσμος διέπεται ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα, ὁ δὲ κόσμος τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν ἀπόλυτον καὶ γενικὴν κατηγορηματικὴν ἐπιταγὴν καὶ τὰς ἀναγομένας εἰς αὐτὴν εἰδικὰς ἐπιταγάς. Δηλαδὴ ὁ πραγματικὸς κόσμος ὁρίζεται ἀναγκαίως, ὁ κόσμος τῆς ἐλευθερίας δεοντολογικῶς. "Ἐνῶ δὲ μέχρι τοῦτο καθωρίζετο διὰ τοῦ θεωρητικοῦ

λόγου ήδην καὶ πῶς υπάρχει ἐλευθερία, ἐπρότευε δηλαδὴ ὁ θεωρητικὸς λόγος ἀπέναντι τοῦ πρακτικοῦ, ὁ Kant ἀποδέχεται ὅτι πρωτεύει ὁ πρακτικὸς λόγος ἀπέναντι τοῦ θεωρητικοῦ, διότι ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔξελθῃ ἐκτὸς τῶν δρῶν, τὰ δποῖα θέτει αὐτὸς εἰς τὸν αἰσθητὸν κόσμον, ἐν φαντασίᾳ δὲ πρακτικὸς λόγος ἔγκειται ἀκριβῶς εἰς τοῦτο δηλαδὴ ὅτι ἔξερχεται αὐτῶν τῶν δρῶν.

Τὸν δυαδισμὸν τοῦ κόσμου, τὸν αἰσθητὸν κόσμον καὶ τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας ἔχει τησεν ὁ Kant νὰ ὑπερβῇ διὰ τῆς συνθέσεως ἀμφοτέρων, ἔξετάσας τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ σκοποῦ. Ἀλλ' ὅπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ σκοποῦ εἶναι δυνατὸν ὁ αἰσθητὸς κόσμος νὰ ἔξετασθῇ πρῶτον ἐν σχέσει πρὸς ὠρισμένον ὑποκείμενον καὶ δεύτερον ἐν σχέσει πρὸς ἑαυτόν. Ως πρὸς ὠρισμένον ὑποκείμενον ἔξετάζει τὸν αἰσθητὸν κόσμον ἥ αἰσθητική, ὡς πρὸς ἑαυτὸν ἥ τελεολογία. Ο Kant ἔχει τησεν νὰ ἔξετάσῃ καὶ τὴν ἴστορίαν ἀπὸ ἀπόψεως σκοποῦ καὶ τὸ συμπέρασμά του εἶναι, ὅτι συνειδητὸς σκοπὸς εἰς τὴν ἴστορίαν εἶναι ἀδύνατον ν<sup>ο</sup> ἀνευρεθῆ, ἀλλ' ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος ὡς τμῆμα τῆς φύσεως εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ διακατέχεται ἀπὸ σκοπὸν ὠρισμένον, ἀντικειμενικὸν ἀλλ' ἀσυνείδητον ὅμως Δηλαδὴ ὁ σκοπὸς εἰς τὴν ἴστορίαν εἶναι φυσικὸς σκοπός. Εἶναι ὅμως ζήτημα κατὰ πόσον ἐπερράτωσε πράγματι τὸ σύστημά του ὁ Kant διὰ τῆς τοιαύτης ἔξετάσεως τοῦ αἰσθητικοῦ κόσμου ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ σκοποῦ, χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι δυνατὸν ν<sup>ο</sup> ἀμφισβητηθῆ ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο ὑπῆρξεν ἐν ἀπὸ τὰ ἴσχυρότερα κατορθώματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ο Kant ἀνέτρεψε τὰ θεμέλια τοῦ μεσαιωνικοῦ πνεύματος. Ἀλλ' ἔχωρισε πρὸς τοῦτο τὸν κόσμο, ἐν τῇ συνειδήσει του χωρὶς ἥ προσπάθειά του νὰ ἔξετάσῃ τὸν κόσμον ἀπὸ ἀπόψεως σκοποῦ νὰ συνενώσῃ πάλιν τὰ δύο μέρη, τὰς δύο ἀπόψεις, τοῦ ἀπαραιτήτως ἐνιαίου κόσμου. Ισως κατώρθωσε νὰ συνδέσῃ μόνον τοὺς δύο κόσμους ἥ μᾶλλον τὰς δύο ἀπόψεις τοῦ ἐνὸς κόσμου. Ἀλλὰ διὰ νὰ τὰς συνενώσῃ ἐπρεπε πρὸ παντὸς ἄλλου νὰ συνενώσῃ τὴν ὑποκειμενικότητα καὶ τὴν ἀντικειμενικότητα. Διότι οὕτω μόνον ἥτο δυνατὸν ἥ θεωρία τοῦ κόσμου ἀπὸ ἀπόψεως σκοποῦ νὰ μὴ διαφέρῃ προκειμένου περὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀπὸ τὴν θεωρίαν τοῦ κόσμου τῆς ἐλευθερίας. Καὶ διὰ νὰ εἶναι τοῦτο δυνατόν, νὰ μὴν εἶναι δηλαδὴ τυχαία ἥ συνένωσις ὑποκειμενικότητος καὶ ἀντικει-

μενικότητος, ἔπειτα νὰ δεχθῇ ὅτι ὁ λόγος δὲν ὑπάρχει μόνον εἰς τὸ ὑποκείμενον ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντικείμενον ὅτι δηλαδὴ ὁ κόσμος λογοκρατεῖται. Ἀλλὰ δὲν ἡτο δυνατὸν νὰ διανύσῃ διὰ μιᾶς ὁ ἀνθρώπινος νοῦς τὸ διάστημα τοῦτο. Εἶναι μάλιστα δύσκολον νὰ συλλάβῃ τις ὅτι ἐπετέλεσεν εἰς ἄνθρωπος μόνον ἔργον τόσον μέγα ὅσον εἶναι ἡ καντιανὴ φιλοσοφία.<sup>1</sup>

VII. Εἰδικῶς ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου καὶ εἰδικώτερον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημιούρου δικαίου ἡ ἐφαρμογὴ τῆς καντιανῆς μεθόδου ὅχι μόνον εἶναι ἀδύνατος, ἀλλὰ ἐπιχειρουμένη πολλοὺς ἐνέχει κινδύνους.

Ἡ τελεία ἐφαρμογὴ τῆς καντιανῆς μεθόδου εἶναι ἀδύνατος, ἐπειδὴ σχηματίζει τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς διακρίσεως τοῦ πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ λόγου, ἐνῷ τὸ δίκαιον ως ἐκδηλώσις ἴστορικὴ οὐδὲ τοῦ θεωρητικοῦ οὐδὲ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἐπιδέχεται μονομερῆ τὴν ἐπιβολήν. Ὅπο τὴν ἐπιβολὴν τοῦ πρακτικοῦ λόγου ἀπομένει χωρὶς ὑπόστασιν, ὑπὸ τὴν ἐπιβολὴν τοῦ θεωρητικοῦ λόγου ἀπογινοῦται τῆς ἀπαραιτήτου μορφῆς του. Διότι τὸ δίκαιον εἶναι σύνολον ἐπιταγῶν. Μόνον διὰ τῆς τελεολογικῆς ἀναγωγῆς τῶν εἰδικωτέρων ἐπιταγῶν εἰς ἄλλας γενικωτέρας καὶ τῶν γενικωτέρων εἰς γενικωτάτας καὶ τῶν γενικωτάτων εἰς τὴν γενικωτέραν πασῶν καὶ καταρτίζεται τὸ δίκαιον εἰς σύστημα καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ συνδεθῇ καὶ καταστῇ συνεπῶς ἀντικείμενον γνώσεως ἔνιαῖον. Ἀλλὰ μόνον διὰ τοῦ θεωρητικοῦ

1) B. Hegel, Geschichte der Philosophie; Bd. III, σελ. 551-661 (Jubiläumsausgabe), Erdmann Grundriss der Geschichte der Philosophie, 4η ἔκδ. 1896, τομ. II, V. Cousin, Leçons sur la philosophie de Kant, 1842, Cohen, Kants Theorie der Erfahrung, 1871, Kants Begründung der Ethik, 1877, Kants Begründung der Ästhetik, 1889, Kunio-Fischer, Im. Kant un seine Lehre, Windelband, Lehrbuch zl. σελ. 452 κ.έ. G. Simmel, Kant, 1904, Paulsen, Kant, 1908, Bauch, Kant, 1917. Cassirer, Geschichte der Erkenntnistheorie 1923 τόμ. III. I. N. Θεοδωρακόπούλος, Κάντ. (Μεγ. Ἐγκυρ.). Ἐκ τῶν παλαιοτέρων Ἑλληνικῶν ἔργων βλ. Κοτζιᾶ, Ἰστορία τῆς Φιλοσοφίας, τομ. 4ος, 1878, σελ. 280 κ.έ. Καζάζη, Ἐκ τῶν ἀφορωσῶν εἰδικὰ κεφάλαια τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας ἔργων βλ. Stadler, Kants Teleologie, 1874. A. Messer, Kants Ethik, 1904, E. Troeltsch Das historische in Kants Religionsphilosophie, Kantstudien IX, Fr. Medicus, Kants Philosophie der Geschichte, Kantstudien VII.

λόγου είναι δυνατὸν νὰ ἔξηγηθῇ καὶ ἡ ἐπιβολή, ἡ δροσία καὶ τί ἔστι δίκαιον δρίζει καὶ τὸ πραγματοποιεῖ, ἡ δροσία συνεπῶς δρίζει τὴν ὑπόστασίν του.

Πρὸ τοῦ διλλήματος αὐτοῦ τίθενται οἱ καντιανοὶ καὶ γενικῶς ἡ σχολὴ τῆς Ἰδεοκρατίας οὐχὶ προκειμένου περὶ τοῦ δικαίου μόνον, ἀλλὰ καὶ προκειμένου παντὸς ἄλλου ἴστορικοῦ ἀντικειμένου. Διότι δὲν είναι δυνατὸν νὰ ἔφαρμοσθῇ προκειμένου περὶ ἴστορίας ἡ σύνθεσις τοῦ θεωρητικοῦ καὶ τοῦ πρακτικοῦ λόγου ως ἐπετέλεσαν αὐτὴν ὁ Kant ἐν τῇ αἰσθητικῇ καὶ τῇ τελεολογίᾳ προκειμένου περὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἐν γένει καὶ ἰδίως προκειμένου περὶ τῆς φύσεως καὶ δὴ τῆς ἐνοργάνου. Τοῦτο δὲ συμβαίνει, ἐπειδὴ ὁ Kant ἀγνοεῖ τὴν πραγματικὴν ἐννοιαν τῆς ἴστορίας. Τὴν ἴστορίαν ως συνειδητὴν ἐνέργειαν ὁ Kant δὲν ἡδυνήθη ν' ἀντιληφθῇ εἰμὴ ως σύνολον πρᾶξεων, αἱ δροσίαι πρέπει νὰ κριθοῦν ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐλευθερίας, ἀρα λοιπὸν νὰ κριθοῦν ἐκάστη μεμονωμένη. Ἀλλὰ μεμονωμέναι πρᾶξεις είναι ἀδύνατον νὰ λεχθῇ ὅτι ἀποτελοῦν ἴστορίαν. Τὸ δίκαιον ὅμως είναι ἴστορία, τῆς ἴστορίας ἐνταῦθα νοούμενης ως ἐνεργείας συνειδητῆς. Διὰ τοῦτο δὲν είναι δυνατὸν νὰ συντεθῇ ὁ θεωρητικὸς λόγος ὅμοῦ μετὰ τοῦ πρακτικοῦ προκειμένου περὶ τοῦ δικαίου ἐντὸς τῶν δρίων τοῦ καντιανοῦ συστήματος, δηλαδὴ τῆς Ἰδεοκρατίας.

Τὸ ἐλάττωμα τοῦτο καταφαίνεται πληρέστατα εἰς τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ καντιανοῦ συστήματος τῆς Ἰδεοκρατίας, ως ἡρμήνευσεν αὐτὸς ἡ Σχολὴ τοῦ Maßbegründgou ἰδίως, συντεταγμένην θεωρίαν τῆς πολιτείας τοῦ Kelsen. Τὸ σύστημα τοῦ Kelsen, ως ὁ Ἰδιος ἔξηγε, ἐδραιοῦται πρὸ παντὸς ἐπὶ τῆς διακρίσεως τοῦ Eίναι (Sein) καὶ τοῦ Δέοντος (Sollen). Τὸ Eίναι ἀποτελεῖ τὸν αἰσθητὸν κόσμον. Τὸ Δέον δρίζει τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας. Ὁ θεμελιώδης αὐτὸς χωρισμὸς διέπει μέχρι τῆς ἐσχάτης αὐτοῦ συνεπείας τὸ ἔργον τοῦ Kelsen. Ἐπειδὴ δὲ ποτὲ ἵσως δὲν ἀνεπτύθῃ καὶ ὑπεστηρίχθη σύστημα δικαίου μὲ τόσην ἔκτασιν καὶ τόσην πληρότητα καὶ ταῦτοχρόνως συνέπειαν ἀτέγκτου αὐτηρότητος διὰ τοῦτο μεγάλην ἐγέννησεν ἀντίδρασιν. Ἀλλ' είναι ἀναμφίσβητον ἐπίσης ὅτι ἐλάχισται ὑπῆρξαν αἱ παρατηρήσεις αἱ θίξασαι τὰ θεμέλια τοῦ συστήματος καὶ κλονίσασαι τὴν συνοχὴν αὐτοῦ.

Ἐν πρώτοις ως πρὸς τὴν διάκρισιν τοῦ Eίναι καὶ τοῦ Δέοντος

προεβλήθησαν ώς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅχι μετακαντιαναὶ ἀντιρρήσεις, ἀλλ᾽ ἀντιρρήσεις προκαντιαναί. Δηλαδὴ αἱ ἀντιρρήσεις αὗται προηλθον ἀπὸ τὸν κοινὸν νοῦν ώς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἐάλλος αἱ τοιαῦται ἀντιρρήσεις οἵσαν ἀνίκανοι νὰ θέξωσι τὸ σύστημα τοῦτο. Ἡμφισβητήθη ἐπὶ παραδείγματι παρά τινων ἡ προτεραιότης τοῦ Δέοντος ἀπέναντι τοῦ Εἶναι, νοηθεῖσα ως χρονικὴ καὶ ψυχολογικὴ τοιαύτη, καὶ οὐλέγχθη ὁ Kelsen, ἐπειδὴ δρίζει τὸ Δέον πρότερον ώς πρὸς τὸ Εἶναι ἐνῷ δὲν ὑπάρχει οὐδεμία ἐπιταγὴ ἔξω τῆς συνειδήσεως δηλαδὴ ἔξω τοῦ Εἶναι καὶ συνεπῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ προηγηθῇ τοῦ Εἶναι τὸ Δέον. Ἡ εὐκολία δὲ μεθ' οἵς ἡ τοιαύτη ἀντίρρησις εἶναι δυνατὸν νὰ διατυπωθῇ καὶ κατανοηθῇ δεδομένου ὅτι πρὸς τοῦτο οὐδεμία προαπαιτεῖται γνῶσις, τούναντίον προϋποτίθεται ὅτι τοιαύτη δὲν ὑφίσταται ἔχει ώς ἀποτέλεσμα ὅτι μεταξὺ τῶν ἀφιλοσοφήτων εὑρούτατα διαδίδεται. Ἐάλλος ὁ Kelsen ἐννοεῖ καὶ γράφει περὶ λογικῆς προτεραιότητος οὐχὶ δὲ περὶ ψυχολογικῆς προτεραιότητος. Διὰ τοῦτο τὸ σύστημα τοῦ Kelsen ἀπομένει μετὰ τὰς ἐπιθέσεις αὐτὰς ἐντελῶς ἄθικτον.<sup>1)</sup>

Καὶ ὅμως τὸ σύστημα τοῦ Kelsen δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὔσταθη. Ὁ Kelsen ἀναγκάζεται νὰ θεωρήσῃ ώς εὐρισκόμενα ἔξω τῶν δρίων τῆς ἐπιστήμης τοῦ θετικοῦ δικαίου τὴν ἀρχήν, ἥτοι τὴν θέσπισιν, ώς καὶ τὸ τέλος, ἥτοι τὴν κατάργησιν αὐτοῦ. Ἐάλλα χωρὶς τὰ δύο αὐτὰ σημεῖα δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δρίσῃ ποία ἐπιταγὴ δέον νὰ ἐκτελεσθῇ καὶ ποία δέον νὰ μὴν ἐκτελεσθῇ. Δὲν εἶναι δηλαδὴ δυνατὸν νὰ καθορίσῃ κατὰ τί διαφέρει τὸ ίσχύον δίκαιον ἀπὸ τὸ μὴ ίσχύον δίκαιον. Ἡ ἀναγωγὴ μιᾶς ἀστυνομικῆς διατάξεως εἰς ἓν διάταγμα καὶ τοῦ διατάγματος αὐτοῦ εἰς ἓν νόμον καὶ τοῦ νόμου τούτου εἰς τὸ σύνταγμα καὶ τοῦ συντάγματος εἰς τὴν πρωταρχικὴν ἐπιταγὴν (Grundnorm), ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Kelsen, οὐδόλως ἀρκεῖ διὰ νὰ διακριθῇ τῆς ἐπιταγῆς, ἥ ὅποια δέον νὰ μὴν ἐκτελεσθῇ, ἥ ἐπιταγή, ἥ ὅποια δέον νὰ ἐκτελεσθῇ. Διότι ποῖον εἶναι τὸ νόημα τῆς πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς; Τὸ νόημα τῆς πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς ἥ πρέπει νὰ δικαιολογῇ γενικῶς οἷανδήποτε νομοθεσίαν ἥ πρέπει νὰ δικαιολογῇ συγκεκριμένην νομοθεσίαν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ἐάν

1) Βλ. Δ. Βεζανῆ, Θεωρία τοῦ Κράτους, 1932, σελ. 21—31, παρ' ϕ ἡ παρα-

νόησις εἶναι προφανής.

ἡ πρωταρχικὴ ἐπιταγὴ δηλαδὴ δικαιολογῆ δικαιοδήποτε οἰανδήποτε νομοθεσίαν, εἶναι ἀδύνατον νὰ καθορισθῇ αὕτη ἄλλως εἰμὴ μόνον ὡς ἐπιτάσσουσα ὑποταγὴν εἰς τὸν ἔχοντα τὴν ἴσχυροτέραν ἵκανότητα πρὸς ἔξαναγκασμόν. Ἀλλὰ τότε ἡ θὰ ἐρευνηθῇ ποῖος ἔχει τὴν ἴσχυροτέραν ἵκανότητα πρὸς ἔξαναγκασμὸν ἢ θ' ἀποκλεισθῇ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ἡ τοιαύτη ἔρευνα. Καὶ ἂν ἐρευνηθῇ ποῖος ἔχει τὴν ἴσχυροτέραν ἵκανότητα πρὸς ἔξαναγκασμόν, ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου παύει νὰ εἶναι δεοντολογική, διπερ ὅμως ἀπορρίπτεται κατ' ἀρχήν, ἀφ' οὗ ἀνατρέπει τὴν βάσιν αὐτὴν τῆς θεωρίας τοῦ Kelsen. Ἐὰν δημοσ. ἀποκλεισθῇ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ἡ τοιαύτη ἔρευνα, καθίσταται ἀδύνατον νὰ διαπιστωθῇ δέοντα δέοντι δέοντα νὰ ἐκτελεσθῇ. Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν, ἐὰν ἡ πρωταρχικὴ ἐπιταγὴ δικαιολογεῖ συγκεκριμένην νομοθεσίαν, εἶναι τελείως ἀδύνατον νὰ διακριθῇ ἀντικειμενικῶς τὸ τί δέοντα νὰ ἐκτελῆται ὡς δίκαιον ἀπὸ τὸ μὴ δίκαιον, ἀφ' οὗ ἡ ἀποδοχὴ τοιαύτης ἡ τοιαύτης πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς, ἐκείνη θὰ καθορίζῃ κατὰ τρόπον ὑποκειμενικὸν ἐκάστοτε τὴν ἔννοιαν τοῦ δικαίου. Ἡ θεμελιώδης αὕτη ἀντίρρησις εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπεκταθῇ ἔτι μᾶλλον τὸ δίκαιον εἶναι σύνολον ἐπιταγῶν, ὑποκειμένων εἰς ἀδιακόπους, δλικὰς ἡ μερικάς, ἄλλαγάς, αἱ δποῖαι δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ συνεπάγωνται τὴν ἄλλαγὴν τῆς πρωταρχικῆς ἐπιταγῆς, δηλαδὴ τῆς Πολιτείας.<sup>1</sup> Οὐδεμία διαπίστωσις δημοσ. εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ ὡς πρὸς τὴν νομιμότητα τῆς μεταβολῆς, ἐὰν δὲν ἐρευνηθῇ κατὰ πόσον ἐπῆλθεν ἡ μεταβολὴ κατὰ τὴν διαδικασίαν, τὴν δποίαν δρίζει πρὸς τοῦτο ἀνωτέρα ἐπιταγή. Ἀλλ' ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐπῆλθεν ἡ μεταβολὴ εἶναι πραγματικὸν γεγονός, ἀνήκει συνεπῶς εἰς τὸν κόσμον τοῦ Εἴναι. Ἐὰν δημοσ. ἀποκλείεται τοῦτο εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου, εἶναι τότε ἀπορίας ἄξιον τίνα σκοπὸν ἔξυπηρετεῖ αὕτη, καὶ εἶναι πάντως ἀναγκαῖον νὰ ὑπάρξῃ ἄλλη ἐπιστήμη ἔχουσα ὡς ἔργον νὰ ἔξακριβώσῃ τὴν ἀρχὴν καὶ τὸ τέλος, δηλαδὴ τὴν θέσπισιν καὶ τὴν κατάργησιν τοῦ δικαίου, διότι θ' ἀπομένῃ ἄλλως ἄγνωστον τί τυγχάνει νόμιμον καὶ τὶ παράνομον. Ἐὰν δημοσ. ἐπιτρέπεται τοῦτο, τότε ἀποκλείεται νὰ εἶναι δεοντολογικὴ καθαρῶς ἐπιστήμη ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου.

1. Bl. H. Kelsen, Allgemeine Staatslehre, 1925, σελ. 249.

Έκτος αὐτοῦ, τὸ σύστημα τοῦ Kelsen εἶναι ἀδύνατον νὰ μείνῃ ἄθικτον ἀν ἀποδειχθῇ ὅτι δὲν εἶναι ἀνυπέρβλητος ὁ χωρισμὸς Εἶναι καὶ Δέοντος.<sup>1</sup> Άλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἴδιας αὐτοῦ ἀπόψεως ἵσως εἶναι σφαλερὰ ἡ ἀντιπαράθεσις τοῦ Δέοντος καὶ τοῦ Εἶναι. Ο Kant ἀντιπαραθέτει ὅχι τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν κατηγορηματικήν ἐπιταγήν, ἀλλὰ τὸν κόσμον τὸν ὑποκείμενον εἰς τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος εἰς τὸν κόσμον τὸν ὑποκείμενον εἰς τὴν κατηγορηματικήν ἐπιταγήν, δηλαδὴ εἰς τὸν κόσμον τῆς ἐλευθερίας, τουτέστι ἀντιπαραθέτει τὸν κόσμον τὸν δριζόμενον αἰτιολογικῶς εἰς τὸν κόσμον τὸν δριζόμενον δεοντολογικῶς. Ο Kelsen ἀντιπαραθέτει ὅμως εἰς τὸν κόσμον τὸν δριζόμενον αἰτιολογικῶς, ὅχι τὸν κόσμον τὸν δριζόμενον δεοντολογικῶς, ἀλλὰ αὐτὸ τοῦτο τὸ Δέοντον, διπόταν εἶναι ἀδύνατον νὰ ἔξετάσῃ πῶς τίθενται οἱ κανόνες ἐν γένει καὶ πῶς καταργοῦνται συνεπῶς, διότι μόνον διὰ θέσεως νέου κανόνος εἶναι δυνατὸν νὰ καταργηθῇ κανὼν ὑπάρχων ἥδη καὶ δὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔξετασθῇ πῶς τίθεται καὶ πῶς καταργεῖται τὸ δίκαιον. Τοῦτο δὲ ὅχι μόνον προκειμένου περὶ τοῦ ἔθιμου, ἀλλὰ οἵασδήποτε δικαιουργοῦ διαδικασίας. Εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο τὸ πρῶτον καὶ δυσκολώτατον ἵσως ἔξ οὖτε προϋποθέτει τὸ περὶ Πολιτείας καὶ δικαίου σύστημα τοῦ Kelsen ἀρμόζει μελέτη αὐτοτελής, ἐνεκα τῆς γενικωτέρας αὐτοῦ σπουδαιότητος, ἔξερχομένη τῶν δρίων τῆς παρούσης ἔργασίας.<sup>2</sup>

1) Βλ. κατωτέρῳ §§ XIX καὶ XX.

2) Βλ. Hans Kelsen, Die Staatslehre des Dante Alighieri, 1905 Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, 2a ἔκδ., 1923, Ueber die Grenzen zwischen soziologischer und juristischer Methode 1921, Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts, 1920, Vom Wesen und Wert der Demokratie, 1920, Die Verfassungsgesetze der Republik Oesterreich, τομ. I—V, 1919—1922, Der soziologische und der juristische Staatsbegriff, 1922, Rechtswissenschaft und Recht, 1922, Sozialismus und Staat, 2a ἔκδ. 1923, Oesterreichisches Staatsrecht, 1923, Marx oder Lassalle, 1929 Das Problem des Parlamentarismus, 1925, Allgemeine Staatslehre, 1925, Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und der Rechtspositivismus, 1928. Ἐκ τῶν ἔχουσῶν πολεμικὴν κατεύθυνσιν διατριβῶν τοῦ Kelsen βλ. Der Staat als Uebermensch, 1926, Rechtsgeschichte gegen Rechtsphilosophie? 1929, Der Staat als Integration, 1930. Καντιανὸς εἶναι παρ' ἡμῖν δ. Κ. Τοιανταφυλλόπουλος, Γενικαὶ Ἀρχαὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀστικοῦ δικαιού, τομ. A', τεῦχος 1ον, καὶ δὴ σταμιλεριανός. Ή κατ' αὐτοῦ κριτικὴ

IX. Ὁ ὑλισμὸς εἶναι ἡ θεωρία ἐκείνη, ἡ ὅποία παραδέχεται ὅτι ἡ  
ἀρχὴ καὶ οὐσία τοῦ παντὸς εἶναι ἡ κειμένη ἐν τῷ χώρῳ ὕλῃ. Ἡ κί-  
νησις, οἵαδήποτε δηλαδὴ μεταβολὴ ἐν τῷ κόσμῳ, εἶναι ἀμεσον ἀποτέλε-  
σμα ἴδιότητος τῆς ὕλης, δηλαδὴ ἔξαρται ἀμέσως ἐξ αὐτῆς. Ἡ συν-  
είδησις ἐπίσης εἶναι ἴδιότης τῆς ὕλης.

Εἰς τὰ συμπεράσματα ταῦτα καταλήγει ὁ ὑλισμός, ἐπειδὴ τοῦτο γνω-  
ρίζει μόνον ἄνυποθέτως, ὃ, τι προσπίπτει ὅπωσδήποτε εἰς τὰς αἰσθή-  
σεις. Εἰς τὰς αἰσθήσεις ὑποπίπτει ὃ, τι καταλαμβάνει χῶρον, δηλαδὴ  
ὅ, τι τὸ ὑλικόν. Πλάν ἄλλο ἢ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἴδιότης τῆς ὕλης,  
τῆς ὅποιας, ἀν δχι τὴν φύσιν, πάντως τὴν ὑπαρξίαν ἀναμφισβήτητος  
γνωρίζει διανθρωπος ἢ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἔχει ἄλλην ὑπόστασιν,  
ἢ ὅποια, ἐπειδὴ ὁ διανθρωπος μόνον τῆς ὕλης γνωρίζει ἀσφαλῶς τὴν  
ὑπαρξίαν, εἶναι φύσεως ὑποθετικῆς. Ἀλλ' ἀποκλείεται παρεισαγωγὴ  
τοιαύτης ὑποθέσεως, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι ποσῶς ἀναγκαία εἰς τὴν ἔξηγη-  
σιν τοῦ κόσμου. Κατ' ἀνάγκην ἀραι δὲν ἀπομένει παρὰ μόνον ἡ κα-  
θαρὰ ὑλιστικὴ τοῦ κόσμου ἀντίληψις. Ὁ ὑλισμὸς ἐκδηλοῦται εἰς δια-  
φόρους ἑκάστοτε παραλλαγάς, ἔχων τὴν ἀφετηρίαν αὐτοῦ, ὡς οεῦμα  
πνευματικόν, εἰς τὸν Δημόκριτον καὶ μέχρι σήμερον ἔτι διαρκῶς ἀνα-  
γεννᾶται καὶ μεταμορφοῦται καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀκροβολίαν ἀντίθετον ἀντί-  
ληψιν πρὸς τὴν ἴδεοκρατικὴν κοσμοθεωρίαν.

Τὴν σημαντικωτέραν ἐκδήλωσιν τοῦ ὑλισμοῦ σήμερον ἀποτελεῖ ὁ  
ἱστορικὸς ὑλισμός, δηλαδὴ ὁ ὑλισμὸς ἐφαρμοζόμενος εἰς τὴν Ἱστορίαν.  
Ὁ Ἱστορικὸς ὑλισμὸς ἀποδέχεται ὅτι τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας ἡ  
διαμόρφωσις εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ κρατοῦντος ἑκάστοτε συστήματος  
εἰς τὴν παραγωγὴν καὶ τὴν κατανομὴν τῶν προϊόντων. Τοῦτο δὲ τὸ  
σύστημα ἔξαρται ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ἢ τεχνικὰ καὶ ἀπὸ τὰ προσω-  
πικὰ μέσα παραγωγῆς. Τοῦτο δὲ ὑποστηρίζει ὁ Ἱστορικὸς ὑλισμός.  
Ἐπειδὴ ἐκ τοῦ συστήματος τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανομῆς ἔξαρτα-

τοῦ Ἀ. Βαμβέτσου, Ἀρχ. Οἰκον. καὶ Κοινων. Ἐπιστημῶν, τομ. ΣΤ', τεῦχος  
4, σελ. 73—78, εἶναι προκαντιανὴ καὶ συνεπῶς οὐδὲ θίγει τὸ ἀντικείμενον  
αὐτῆς.<sup>5</sup> Όσα πάλιν ἔγραψεν ὁ Κορδάτος περὶ τοῦ ἀρθρου τοῦ Κ. Τριανταφυλ-  
λοπούλου Δίκαιον, τοῦ δημοσιευθέντος εἰς τὴν Μεγ. Ἐγκυλ. εἰς τὸ αὐτὸ-  
Ἀρχεῖον, τόμ. ιο τεῦχ. Α' καὶ Γ' εἶναι προφανοῦς ἀγνοίας ἀποτελέσματα,  
βλ. τὰς ἀπαντήσεις εἰς αὐτὸν τοῦ Κ. Τσάτσου εἰς τὸ αὐτὸν Ἀρχεῖον.

ται ὁ ὑλικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸν δποῖον ὑλικὸν βίον ἔξαρται ὅλοκληρος ἢ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδὴ αἱ πρᾶξεις, αἱ σκέψεις, καὶ τὰ αἰσθήματά του, ὅπως ἀκριβῶς προκειμένου περὶ τοῦ κόσμου ἐν γέγει ἀνευδίσκει τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ εἰς τὴν ὕλην, τῆς δποίας ἴδιότητα μόνον ἀποτελεῖ πᾶν ἄλλο φαινόμενον. Ἐὰν δημοσίευσι τοῦ ὑλικοῦ βίου ἡ διαμόρφωσις ἔξαρται ἀπὸ τὸ κρατοῦν ἐκάστοτε σύστημα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς κατανομῆς τῶν προϊόντων, τὸ δὲ σύστημα τοῦτο ἔξαρται ἀπὸ τὰ πραγματικὰ καὶ τεχνικὰ καὶ ἀπὸ τὰ προσωπικὰ μέσα παραγωγῆς, καὶ ἀπὸ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ὑλικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου ἔξαρται ἡ μορφὴ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας, τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τὰ πραγματικὰ ἢ τεχνικὰ καὶ τὰ προσωπικὰ τῆς παραγωγῆς ἔξαρται, δηλαδὴ ὅριζεται, ἡ μορφὴ τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Τῶν ἴδεων ἡ ἐπίδρασις εἶναι κατὰ τὸν ἴστορικὸν ὑλισμὸν ἀναμφισβήτητος. Ἀλλὰ καὶ τὰς ἴδεας ὅριζει ὁ ὑλικὸς βίος, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ δποίου ἀναπτύσσονται, καὶ μάλιστα ἐντὸς τῶν ὅρίων τοῦ δποίου διαδίδονται. Ἄρα καὶ τῶν ἴδεων ἡ διάπλασις ἐν τέλει ἔξαρται ἀπὸ τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς. Ἡ ἔξαρτησις ἐπὶ τοῦ προκειμένου δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ ἀπλοῦν σχῆμα τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος. Διότι πάντοτε συντρέχουν ἀναρίθμητοι αἰτίαι. Ἡ ἔξαρτησις ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημαίνει ὅτι μεταξὺ τῶν συντρέχουσῶν αἰτιῶν ἡ ἀρχικὴ καὶ σπουδαιοτέρα πασῶν εἶναι τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς, ἡ ὅποια περιορίζεται μέν, ἀλλὰ τελικῶς αὐτὴ καθορίζει τὸ ἀποτέλεσμα. Ὡστε ὁ ἴστορικὸς ὑλισμὸς δὲν ὅριζει ἐκαστον γεγονός ὡς ἀποτέλεσμα, ὡς πρὸς τὸ παρελθόν, ἐνὸς ἄλλου συγκεκριμένου γεγονότος καὶ ὡς αἰτίαν, ὡς πρὸς τὸ μέλλον, ἐνὸς νέου ἐπίσης συγκεκριμένου γεγονότος, ἀλλ' ὅριζει ἐκαστον γεγονός ὡς ἐκ τῶν πολλῶν ἀποτελεσμάτων διαφόρων αἰτιῶν καὶ ὡς μίαν ἐκ τῶν πολλῶν αἰτιῶν, αἱ δποῖαι συνυπάρχουν ἥδη καὶ θὰ συνεπιφέρουν ἀποτελέσματα διάφορα.

Ἄλλ' ἐκαστον σύστημα παραγωγῆς καὶ κατανομῆς ὡς ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτοῦ ἐμπεριέχει τὴν αἰτίαν τῆς ἴδιας αὐτοῦ μεταβολῆς. Ἱδίως ἐπειδὴ συνεπιφέρει βαθμιαίαν ἀντικατάστασιν τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς. Εἰς τοῦτο, δηλαδὴ ὅτι ἐκάστη κοινωνικὴ κατάστασις, μέχοις ἀποκαθάρσεως, ἐμπεριέχει τὴν αἰτίαν τῆς ἴδιας αὐτῆς μεταβολῆς ἐγ-

κειται καὶ ἡ διαλεκτικὴ τῆς ἴστορίας καὶ τοῦ ἴστορικοῦ ὑλισμοῦ.

Πρέπει ὅπωσδήποτε νὰ ὅμολογηθῇ, ὅποιαδήποτε καὶ ἀν εἶναι ἡ  
ὑέσις, τὴν ὅποιαν ἔκαστος ἔχει ἀπέναντί του, ὅτι ὁ ἴστορικὸς ὑλισμὸς  
ὁφέλησε τὴν ἐπιστήμην τῆς ἴστορίας, ἡ ὅποια πρὸ τῆς ἐμφανίσεώς  
του παρεγγόριζε τὴν σπουδαιότητα τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντος. Ἐξ  
ἄλλου ὅμως ὁ ἴστορικὸς ὑλισμὸς ἐμείωσε τὴν δημιουργικὴν πνοὴν τῶν  
θεωρητικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς καλλιτεχνίας, ἐπειδὴ καὶ τῆς καλλιτε-  
χνίας καὶ τῆς ἐπιστήμης οἱ σκοποὶ ὅσονδήποτε καὶ ἀν ἐπηρεάζωνται  
πρέπει νὰ διατηρῶσι τὴν αὐτοτέλειαν, ἡ ὅποια εἶναι ἀπαραίτητος καὶ  
ῶς πεποίθησις εἰς τὸν ἐπιστήμονα καὶ εἰς τὸν καλλιτέχνην καὶ ὡς ἴδιό-  
της εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον καὶ τὸ καλλιτέχνημα. Ὡς πεποίθησις,  
ἐπειδὴ καὶ ὁ μὲν ὅπως καὶ ὁ δὲ χωρὶς αὐτήν, ἀντὶ νὰ ἔξυπηρετῇ τὸν  
σκοπὸν αὐτοῦ, θὰ ἔξυπηρετήσῃ τὴν αἴτίαν, ἀπὸ τὴν ὅποιαν ἔξαρταί  
ται. Ἡ δὲ πρώτη αἴτία τοῦ ἴστορικοῦ γίγνεσθαι, ὅπως δοίζει αὐτὴν ὁ  
ἴστορικὸς ὑλισμός, καὶ δύσκολον εἶναι καὶ περιττὸν νὰ ἔξυπηρετῇ  
ἀπὸ τὸν θεωρητικὸν ἐπιστήμονα καὶ τὸν καλλιτέχνην. Ὡς ἴδιότης,  
ἐπειδὴ καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου καὶ τοῦ καλλιτεχνήματος ἡ ἀξία  
ἔγκειται εἰς τὴν ἀναφορὰν αὐτῶν εἰς τὸν ἴδιον ἐνὸς ἔκαστου σκοπόν,  
εἶναι δηλαδὴ ἀξία τελεολογική. Ἀλλὰ καὶ τὸν ἐθνισμὸν ὁ ἴστορικὸς  
ὑλισμὸς συνεκλόνισε χωρὶς νὰ διαπλάσῃ μορφὴν συνενοῦσαν ὅσα συνή-  
νωσεν ὁ ἐθνισμὸς καὶ οἰκονομικὰ ἴδανικὰ ἀμφισβήτησίμου δυνατό-  
τητος ἔχει διδάξει, τὰ δποῖα παραπλανοῦν δσους ἐλκύουν.

X. Ἡ σύγχρονος πνευματικὴ ἔργασία, ἡ κυμαινομένη καθ' ὅλας  
σχεδὸν τὰς διακυμάνσεις αὐτῆς μεταξὺ τῆς ἴδεοκρατίας ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ  
ἴστορικοῦ ὑλισμοῦ ἀφ' ἐτέρου δὲν εῦρεν εἰς τὴν νομικὴν ἐπιστήμην  
ὅλοκληρωτικὴν ἐκδήλωσιν. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ ἴστορικοῦ ὑλισμοῦ ἐν τῇ  
ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου εἶναι, δύναται νὰ εἴπῃ τις ἀνύπαρκτος, παρὰ τὴν  
ἐνεργητικότητα καὶ τὴν ἀναμφισβήτητον ἀκμὴν τοῦ μαρξισμοῦ.

Ποῖος δὲ λόγος, δι' ὃν ἐστάθη ἀδύνατον νὰ ἔφαρμοσθῇ ἐν τῇ ἐπι-  
στήμῃ τοῦ δικαίου, τοῦ σχέσεις οἰκονομικὰς ἴδιᾳ ωμούς ζοντος, ἡ θεωρία,  
καθ' ἣν ἀπορρέει τὸ σύνολον τῆς ἀνθρωπίνης ἐνεργείας ἀπὸ σχέσεις οἰκο-  
νομικάς, ἐν φᾶ ἐξ ἄλλου παντοιοτρόπως ἐξεδηλώθη ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς  
ἴστορίας τοῦ δικαίου ἐν γένει καὶ ἴδιως τοῦ δικαιώματος τῆς ἴδιοκτησίας;  
Ἡ ίστορία τοῦ δικαίου ὡς ἐπιστήμη δὲν εἶναι νομικὴ ἐπιστήμη, εἶναι

καθαρῶς ἰστορική.<sup>1)</sup> Ωστε ἡ ἐπίδοσις εἰς τὴν ἰστορίαν τοῦ δικαίου δὲν ἀποτελεῖ ἔξαίρεσιν καὶ εἶναι πιθανὸν ἀκριβῶς ἡ διαφορὰ τῆς συστηματικῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην τῆς ἰστορίας τοῦ δικαίου νὰ δηλοῖ τὴν αἵτιαν, ἔνεκα τῆς ὅποιας δὲ ἰστορικὸς ὑλισμὸς ἔσταθη ἀδύνατον νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου. Ἡ συστηματικὴ ἐπιστήμη κατατάσσει τὰς ἐπιτυγχάνεις σύστημα, συμπληροῦσα τὰ κενὰ τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐπὶ τῇ βάσει τῆς δεοντολογικῆς ἐνότητος τῆς ἐννόμου τάξεως.<sup>2)</sup> Ως ἐκ τούτου ἡ ἐργασία τοῦ νομικοῦ εἶναι πράγματι ἀπέραντος, ἐπειδὴ ἀπέραντα εἶναι τὰ ἐνδεχόμενα τῶν σχέσεων, ὃν ἡ ρύθμισις ἐναπόκειται εἰς τὸ δίκαιον. Τῆς ρυθμίσεως ταύτης είναι προϋπόθεσις ἡ κατάταξις ἐν τῷ συστήματι τοῦ δικαίου τῆς ἀμεσώτερον ἐπὶ τούτῳ ὑπαρχούσης διατάξεως. Ἐπειδὴ δὲ οὐδέποτε εἶναι δύνατὸν νὰ προΐδωσιν οἱ νομοθέται οἷασδήποτε πολιτείας, διογδύποτε τελείας, ἀπαντα τὰ ἐνδεχόμενα τοῦ πολυτρόπου κοινωνικοῦ βίου, κατ' ἀνάγκην ἐπιτελεῖται διαρκῶς ἡ συμπλήρωσις τοῦ θετικοῦ δικαίου ἐντὸς τῶν ἴδιων αὐτοῦ δρίων, τοῦ γενικοῦ κανόνος ἐμπεριέχοντος δυνάμει τὸν εἰδικὸν κανόνα, τὸν ἀποτελοῦντα τὴν νομιμοποιοῦσαν τὴν ρύθμισιν τῆς εἰδικῆς περιπτώσεως προϋπόθεσιν. Ἐν τούτῳ ἔγκειται καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου. Ὡστε ἡ συστηματικὴ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου εἶναι γνῶσις σχέσεων λογικῶν. Ἀλλὰ δὲ ὑλιστὴς μαρξιστὴς γνωρίζει μόνον τὴν σχέσιν τῆς αἵτιας πρὸς τὸ ἀποτέλεσμα, σχέσιν ἀνύπαρκτον ἐν τῷ συστήματι τοῦ δικαίου. Διὰ τοῦτο δὲν ἔχει θέσιν δὲ ἰστορικὸς ὑλισμὸς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ δικαίου. Παραδείγματα, εἰς ἣ σαφῶς ἀναφαίνεται ἡ ἀδυναμία τοῦ ἰστορικοῦ ὑλισμοῦ νὰ ἐρμηνεύῃ τὸ δίκαιον καὶ νὰ συντάξῃ τὰ νομικὰ νοήματα καὶ συστήματα, παρουσιάζει πολλὰ καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ συγχρόνου Ἑλληνικοῦ δημυσίου δικαίου. Ἀλλὰ καὶ διπού ἐγένετο ἡ ἀπόπειρα νὰ διαμορφωθῇ σύστημα δικαίου κατὰ τὸν ἰστορικὸν ὑλισμὸν ἢ νὰ ἐρμηνευθῇ μία οἰαδήποτε εἰδικὴ διάταξις ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἰστορικοῦ, ὑλισμοῦ, ἢ δοκιμὴ ἀπέτυχε.<sup>3)</sup>

1) Βλ. Θεμιστοκλέους Δ. Τσάτσου, Μεθοδολογικὰ προβλήματα εἰς τὴν ἰστορίαν τοῦ δικαίου, 'Αρχεῖον φιλοσοφίας καὶ θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν, τόμος Β', τεῦχος 1.

2) Βλ. Κωνσταντίνου Δ. Τσάτσου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας τοῦ δικαίου, 1932.

3) Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἐργα τοῦ Marx καὶ τοῦ Engels βλ. Bern-